

תשובת ה'ברק'

ציון עוקשי

ב'אורות התשובה' פרק ב מחלק הרב קוק בין שני סוגי תשובה - תשובה הדרגית ותשובה פתאומית. ההדרגית היא הרגילה, תשובה שהיא תהליך מתמשך הכולל שינוי דפוסי חשיבה והתנהגות. לעומת זאת תשובה פתאומית הופעתה כברק, וכך הוא מגדיר:

הפתאומית באה מתוך איזה ברק רוחני הנכנס בנשמה, בפעם אחת מכיר הוא את הרע ואת הכיעור של החטא ונהפך לאיש אחר, וכבר מרגיש הוא בקרבו השתנות גמורה לטובה. תשובה זו באה על ידי איזו הופעה של סגולה פנימית, על ידי איזו השפעה נשמית גדולה, שראוי לחפש את נתיבותיה בעמקי תעלומה. וישנה תשובה הדרגית, לא בריקה הבריקה בקרבו להתהפך מן העומק של הרע אל הטוב, אלא מרגיש הוא שצריך להיות הולך ומיטיב דרכיו ואורחות חייו, רצונו, הלך מחשבותיו. ובמהלכו זה הולך הוא וכובש לאט לאט את דרכי היושר, מתקן את המידות, מיטיב את המעשים, מלמד את עצמו איך להתכשר יותר ויותר, עד שהוא בא למעלה רמה של זיכוך ותיקון.

תיאור התשובה הפתאומית מצייר לשומע כמה מרכיבים חשובים הטמונים בדימוי ל'ברק', וניתן לאפיין אותם כך: א. הזמן - היא פתאומית בלי שמצפים לה, היא מופיעה בלי הכנה ובלי אזהרה מראש. גם בעל התשובה אינו יודע ואינו מוכן לשינוי שיחול בו. ב. המניע - המניע הוא רוחני פנימי, מתוך התגלות פנימית עמוקה. (ברק רוחני, השפעה נשמית... שנתיבותיה בעקבי תעלומה). ב. עצמת הבהירות - היא באה בבת אחת. ההכרה בהירה בכל עצמתה כבר מהרגע הראשון (בפעם אחת מכיר הוא את הרע). מתגלה בבהירות גדולה כמו ברק שמאיר מקצה הרקיע ועד קצהו.

חילוק זה של תשובה פתאומית והדרגתית מאוחר לספרות חז"ל! נתמקד במאמר זה בתשובה הפתאומית, והנושא שנדון בו במאמר יהיה האם בתשובה הפתאומית הבאה כברק הרב קוק מתאר מציאות ממשית, והיכן אנו פוגשים בה?

* לזכרה של ד"ר לאה חובב, מרצה לדוגמה של סטודנטיות ועמיתה למקצוע שהייתה גם מופת לנו.
1. ראו על תפיסת התשובה בחז"ל, א"א אורבך, חז"ל, פרקי אמונות ודעות, מגנס תשמ"ג, עמ' 408-415. בהערה בספר 'אורות התשובה' פרק ב הנזכר לעיל יש סקירה של מובאות מספרות הקבלה, כולל ספר הזוהר, ומספרות המוסר המזכירות את התשובה הפתאומית המתחוללת 'ברגע אחד' למשל, בזוהר חיי שרה קכט כתוב: "זכאין אינון מאריהון דתשובה, דהא בשעתא חדא, ביומא חדא, ברגע חדא קריבין לגבי קודשא בריך הוא", ובספר 'פרי צדיק': "פושעי ישראל היותר גרועים יכולים ברגע אחד להתעורר לשוב להשם יתברך במסירות נפש על ידי התעוררות הנקודה דשורש נפשות ישראל".

כדי לענות על השאלה נבחן דוגמאות בפועל, כמה סיפורי אגדה בספרות התלמודית והמדרשית שאנו מזהים בהם מרכיבים של תשובה פתאומית, ולשם נוחות נקרא לסוג זה של תשובה פתאומית – 'תשובת הברק'.

נציג תחילה שני סיפורי תשובה שלדעתנו אינם הולמים את ההגדרה של תשובה כברק – למרות הדמיון הנראה במבט ראשון. סיפור ראשון הוא סיפור החזרה בתשובה של ריש לקיש.² זו אמנם תשובה המגיעה בפתאומיות, כאשר ריש לקיש פוגש את רבי יוחנן הרוחץ בנהר ורבי יוחנן מצליח לשכנע אותו לחזור בתשובה. השפעתה הייתה כל כך גדולה, שבעקבותיה ביקש לחזור להביא את בגדו, וכבר תש כוחו. עם זאת משהו בכל זאת שונה – המניע הוא חיצוני, רבי יוחנן הבטיח לו את אחותו היפה, והתשובה של ריש לקיש לא החלה כברק שהבריק מתוכו בהכרה פנימית בעלת עוצמה.

סיפור שני הוא סיפור החזרה בתשובה של רבי עקיבא. גם הוא אינו הולם את ההגדרה של תשובת הברק. לפי מסורת אחת³ רבי עקיבא חזר בתשובה בהיותו בן ארבעים, והוא הלך לבית המדרש בהשפעת אשתו רחל, בהבטיחה לו להינשא לו נגד רצון אביה, גם כאן המניע הוא חיצוני. לפי מסורת שנייה⁴ התעורר רבי עקיבא בגיל ארבעים ללמוד תורה מעצמו. במסורת זו יש אמנם מרכיב של הכרה פנימית ללא מרכיב הפתאומיות אלא עם תיאור הגילוי.

שלושה סיפורי 'תשובת ברק' במקורות חז"ל

לעומת זאת נבדוק עתה שלושה סיפורים אחרים שלדעתנו הולמים את ההגדרה של 'תשובת הברק'. שני סיפורים באים צמודים בדרשה אחת במדרש בראשית רבה – סיפור יוסה משיטה וסיפור יקים איש צרורות; והסיפור הידוע של אליעזר בן דורדיא במסכת עבודה זרה. נבדוק אותם אחד אחד. סיפורים אלה נידונו כבר במחקר, והנוסח המוצע נסמך

2. בבא מציעא פד ע"א מצוטט על פי י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד תשמ"ג, עמ' 74 (להלן: פרנקל, עיונים): "יום אחד היה [רבי יוחנן] רוחץ בירדן ראהו ריש לקיש ודימהו לאישה, נעץ לרומחו בירדן וקפץ אחריו. אמר לו [רבי יוחנן] חילך לאורייתא [כותך לתורה] אמר לו [ריש לקיש] שופרך לנשי [יופיין לנשים] אמר לו [רבי יוחנן] אם חוזר אתה בך נותן אני לך את אחותי שיפה ממני. קיבל עליו. ביקש לחזור להביא בגדו ולא יכול".

3. כתובות סב ע"ב, מצוטט על פי פרנקל, עיונים 112 - "רבי עקיבא היה רועה של בן כלבא שבוע ראתה אותו בתו שהיה צנוע ומעולה אמרה לו אם מתקדשת אני לך הולך אתה לבית המדרש, אמר לה הן".

4. "מה הייתה תחילתו של רבי עקיבא? אמרו בן ארבעים שנה היה ולא שנה כלום. פעם אחת היה עומד על הבאר בלוד, אמר, מי חקק אבן זו? אמרו לו עקיבא, אי אתה קורא 'אבנים שחקו מים' - המים שנופלים עליה תדיר בכל יום. אמר רבי עקיבא: וכי לבי קשה מהאבן? אלך ואלמד פרשה אחת מן התורה. הלך לו אל בית הספר והתחיל קורא בלוח הוא ובנו. אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח כתב לו אלף ולמדה, אלף-תיו ולמדה, תורת כהנים ולמדה, היה לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה". מצוטט על פי ספר האגדה לביאליק רבניצקי דביר תשל"ג, עמ' קעט סעיף קמו, על פי אדר"נ נ"ב הוצאת שכטר.

על מאמרים שקדמו לנו. במסגרת השאלה שהעלינו לא נתעכב על האמצעים הספרותיים, גם לא על הנוסח או הצדדים ההיסטוריים, גם אלה נידונים במאמרים הנזכרים בהערות, אלא נתמקד במה שיכול לעזור לנו להבין את אופייה של תשובת הברק, כפי שעולה מתוך הסיפורים. ותחילה נציג את כל שלושת הסיפורים.

סיפור א - יוסה משיתה⁵

יוסה משיתה, בשעה שביקשו שונאים ליכנס להר הבית, אמרו 'מהם ובהם תחילה' [ייכנסו היהודים תחילה ואם ייפגעו מקדושת המקדש, ייפגעו הם]. אמרו לו: היכנס, מה שאתה מוציא - שלך. נכנס והוציא מגורה שלזהב, אמרו לו: אין דרכו של הדיוט להשתמש בזו, אלא היכנס פעם שנייה ומה שאתה מוציא - שלך. ולא קיבל עליו.

אמר רבי פינחס נתנו עליו מכס [זיכיון לגבות מכס] שלוש שנים - ולא קיבל עליו. אמר: לא די שהכעסתי לאלהי פעם אחת, אלא שאכעיסנו פעם שנייה. ומה עשו לו? נתנו אותו בחמור של חרשין [שולחן נגרים] והיו מנסרים בו, והיה מצווח: וי וי שהכעסתי את בוראי.

סיפור ב - יקים איש צרורות⁶

יקים איש צרורות היה בן אחותו של יוסי בן יעזר איש צרידה, והיה רוכב על סוסו, הולך לפני הקורה, הולך לצלוב אותו⁷.

אמר לו [יקים ליוסי]: ראה סוסי שהרכיבני עליו אדוני וראה סוסך שהרכיבך אדונך עליו. אמר לו [יוסי ליקים]: אם כן למכעיסיו קל וחומר לעושי רצונו.

אמר לו: ועשה אדם רצונו יותר ממך.

אמר לו: אם כן לעושי רצונו קל וחומר למכעיסיו.

נכנס בו הדבר כאריסה של חכינה [כארס של נחש].

הלך וקיים בו ארבע מיתות בית דין, סקילה שריפה, הרג וחנק. מה עשה? הביא קורה ונעצה בארץ וקשר בה ניניה [חבלן] והקיפה גדר, ועשה מדורה לפנים, ונעץ את החרב באמצע, ניתלה בקורה, נפסקה ניניה ונחנק, קידמתו החרב ונהפך עליו גדר, ונשרף.

נתנמנם יוסה איש צרידה, ראה מיטתו [של יקים] פורחת באוויר העולם, אמר: אין שעה קלה⁸, קדמני זה לגן עדן.

5. בראשית רבה סה, כב, הנוסח על פי פרנקל, עיונים, עמ' 139, קטעי הארמית מתורגמים לעברית.

6. בראשית רבה סה, כב, הנוסח על פי ע' הכהן, עיון בסיפורים של יוסי בן יעזר איש צרידה ויקים איש צרורות, נטועים ה (תשנ"ט), עמ' 59-60 (להלן: ע' הכהן, יקים) קטעי הארמית מתורגמים לעברית.

7. ע' הכהן העדיף נוסח זה שהוא חריף מאוד - יקים הולך לצלוב את דודו, על פני נוסחים אחרים משיקולים תחבריים. ראו ע' הכהן, יקים, עמ' 62 הערה 7.

8. ע' הכהן העדיף נוסח זה ולא נוסח 'בשעה קלה', שם עמ' 64 הערה 10 על פי כתב היד וטיקן 30.

סיפור ג – אלעזר בן דורדיא⁹

אמרו עליו על רבי אלעזר בן דורדיא, שלא הניח זונה שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה בכרכי הים ונוטלת כיס דינרין בשכרה. נטל כיס של דינרין והלך ועבר עליה שבעה נהרות.

בשעת הרגל עבירה הפיחה. אמרה: כשם שהפרחה זו אינה חוזרת לבעליה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה.

הלך וישב בין הרים וגבעות. אמר: הרים וגבעות בקשו עלי רחמים. אמרו לו: עד שאנו מבקשין עליך נבקש על עצמנו, דכתיב: 'כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה' (ישעיהו נד, י').

אמר: שמים וארץ בקשו עלי רחמים. אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, דכתיב: 'כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה' (ישעיהו נא, ו).

אמר: חמה ולבנה בקשו עלי רחמים. אמרו לו: עד שאנו מבקשין רחמים עליך נבקש על, שנאמר: 'וחפרה הלבנה ובושה החמה' (ישעיהו כד, כג).

אמר: כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים. אמרו לו: עד שאנו מבקשים רחמים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: ונמקו כל צבא השמים' (ישעיהו לד, ד).

אמר: רואה אני שאין הדבר תלוי אלא בי – הניח ראשו בין ברכיו, וגעה בבכיה עד שיצאה נשמתו.

יצתה בת קול ואמרה: רבי אלעזר בן דורדיא מזמן לחיי העולם הבא.

בכה רבי ואמר: יש שקונה עולמו בשעה אחת ויש קונה עולמו בכמה שנים.

אמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי.

דיון בשלושת הסיפורים

בשלושת הסיפורים אמנם אנחנו נפגשים בתשובה פתאומית, בבת אחת ובעוצמה בסיפור הראשון של יוסה משיתה בולטת הפתאומיות של התשובה במעבר בין הכניסה הראשונה לכניסה השנייה. השינוי היה בעל עוצמה שלא הועילו פיתויים כספיים (מכס) ולא עינויים (על שולחן של נגרים) להסיט אותו מהחזרה בתשובה שלו. הסיפור מובא אצל פרנקל כדוגמה במסגרת פרק העוסק ביחסי גויים ויהודים באגדת חז"ל. מתוך הדברים לא נראה שהמניע היה רק התחושה שהם מרמים אותו. הוא היה רק עילה למניע יותר עמוק. לפי פרנקל אפשר לזהות כאן מניע פנימי עמוק יותר אבל סמוי. המשפט שהשונאים אומרים: 'אין דרכו של הדייט להשתמש בזו' הוא דו משמעי.

9. עבודה זרה יז ע"א - הנוסח על פי ס' סיגאוי, על תשובתו של ר' אלעזר בן דורדיא, דרך אגדה ד-ה (תשס"א-תשס"ב), עמ' 142, כ"י פריס 1337. (להלן: סיגאוי, בן דורדיא).

הם התכוונו לזלזל בו, ביהודי ההדיוט הפשוט לעומתם, ואילו הוא שמע דבר הלכה: יש איסור חמור להשתמש בכלי הקודש לדברי חול, והגונב אותו חייב מיתה. סיפור זה הוא דוגמה מתאימה ל'תשובת ברק'. כי אי אפשר היה לצפות התנהגות כזו אצל יוסה משיתה, אצל אדם זה שהיה תחילה שותף לרדיפת הבצע, היא הגיעה בבת אחת, הוא קלט את חילול הקודש שחולל בשל הפלישה למקדש וזו הכתה בו כבר, גרמה לו חלחלה, והניעה אותו לשינוי הטוטאלי. הוא תופס פתאום את חומרת מעשהו. לא רק בגלל העונש הצפוי לו אלא בגלל החומרה שבו - חילול הקודש, הנה אפילו השונאים חששו לחלל את הקודש, ולכן שלחו אותו. פריצה אל המקדש היא פסיעה מעבר לגבול, על זה ראוי למות, והוא מקבל את דין המוות. לא יראת העונש מניעה אותו שהרי עתה סורקים את בשרו בסכין נגרים ואינו ירא. הוא אינו צועק 'וי לי מהכאב' אלא הוא צועק 'וי שהכעסתי את בוראי'. זו תשובה אמיתית מהכרת האמת ולא מיראה, וניכר בה שהיא פרצה בבת אחת ובפתאומיות.

גם הסיפור השני של יקים איש צרורות ראוי להדגים בו את תשובת הברק. גם כאן אי אפשר היה לצפות מראש את התנהגות יקים. תגובתו באה בפתאומיות, כברק. האופן שבו פעל ויקים בעצמו ארבע מיתות בית דין היה מלווה עוצמה אדירה של החלטיות ובהירות. אבל לעומת משיתה שהמניע הפנימי שלו עולה באופן סביר ומשכנע מהסיפור, הרי אצל יקים קשה להגיע לסיבה מניחה את הדעת המסבירה את מעשהו הפתאומי. כך גם שואל בצדק ע' הכהן במאמרו:¹⁰ קשה להבין מה בדבריו של יוסי בן יועזר הוציא את אחיינו הגאה משיווי משקלו הנפשי. כיצד נהפך השליט האכזר והאטום - שלא היסס ללעוג לדודו, הרועה הרוחני של האומה, ברגע הטראגי של חייו - לחזור בתשובה אחוז דיבוק, מוכה חרטה ונוחם?

התשובה של ע' הכהן¹¹ היא שבעקבות דברי דודו יוסי בן יועזר האחרונים 'אם כן לעושי רצונו [כלומר יוסי בן יועזר] קל וחומר למכעיסיו' [כלומר יקים]. יקים הגיע להכרה, כי הישגי השעה שכה התגאה בהם הינם בעלי ערך יחסי לבד ושהדין ודאי ימוצה עמו עד תום מפעפעת כארס בעורקיו של יקים. אך ע' הכהן אינו מסביר מה יש במשפט הזה של יוסי בן יועזר שהניע את יקים להגיע להכרה זו. מה היה בדברי דודו שהמחיש לו את אפסות חייו, את חוסר הערך של כל ההישגים. מה קרה עתה שלא קרה בשיחות קודמות ובעימותים קודמים שהיו לו מן הסתם עם דודו. הרי בוודאי דברים מעין אלו על חוסר המוצא שמזמנת לו דרך חטאיו ועל האחריות המרה הצפויה לו נאמרו בהזדמנויות קודמות של עימות, ומה השתנה עתה? המניע נשאר אחרי הכול מעורפל, לוט במעמקי נשמתו של יקים ולא מפורש בטקסט.

10. ע' הכהן, יקים, עמ' 63.

11. שם עמ' 66.

קשה לקבל גם את הצעת קמפנינו:¹² תורתו של יוסי בן יועזר נעשתה ליקים סם מיתה. אין כאן אפוא פעולת שכנוע רציונלית אלא פחד שנפל על יקים מפני אסון צפוי. עמדה זו מנועה מתוך הסיפור. ארבע מיתות בית דין שהביא על עצמו מראות שאינו ירא את המוות ואת עונשו. משהו אחר כנראה מניע אותו.

תשובת הברק הולמת גם את סיפור אלעזר בן דורדיא. שהרי גם כאן לא היה ניתן לצפות את תגובתו זו של בן דורדיא. היא באה בפתאומיות, בבת אחת, בלי רמז מוקדם. רגע לפני כן עדיין היה רודף נשים נודע ורגע אחר כך חוזר בתשובה.

אם נשאל את עצמנו מה גרם לו לבן דורדיא לעשות את המהפך הזה, לא נוכל לתת תשובה מניחה את הדעת. אמנם משתמע מרצף הסיפור שהדבר קשור לדבריה של האישה על ההפרחה: 'כשם שהפרחה זו אינה חוזרת לבעליה כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה'. אך נראה יותר שהמספר שם את הדברים בפי האישה כאמצעי ספרותי המשקף את מחשבותיו של בן דורדיא, כי מה לאישה זו ועיסוקיה ולענייני העולם הבא, מניין היא מכירה את שמו של אלעזר בן דורדיא, ולמה היא פונה אליו בגוף שלישי ולא בגוף שני. סביר להניח שדברים אלה הם בבואה של המתחולל במחשבותיו של בן דורדיא. בסיטואציה אחרת הם היו אולי מנוסחים כיוצאים מפיה של בת קול.¹³ אך המספר שם את הדברים בפיה של האישה, כי באמת אין זה מכבודה של בת קול להישמע במקום תפלות שכזה.

אפשר להסביר שבן דורדיא שמע בהשוואה להפרחה שבמשפט זה הערכה על כל מהות חייו. כמו ההפרחה גם חייו ריקים וחסרי תוכן. כמו שהפרחה זו אין לה קיום כך הוא אין לו קיום. כל חייו זורמים במסלול הלא טהור שמסמלת אותה הפרחה זו. והוא מרגיש שחייו איבדו את טעמם. הוא השיג הכול ועתה מה? הסבר זה אינו מספק את המניע הפנימי למה עלו במוחו מחשבות אלו דווקא עכשיו, שכן מה קרה דווקא עכשיו שעניין זה הפך לנמשל בעל משמעות קריטית לחייו יותר מעשרות פעמים אחרות שהיה בהן באותה סיטואציה?

בין כך ובין כך נוכל עתה לסכם את המצוי בשלושת הסיפורים: למניע הפנימי אצל משיתה יש הסבר סביר; המניע אצל יקים לוט בערפל; והמניע אצל בן דורדיא נתון בספק. אך ברור שגם אם איננו מזהים מניע פנימי ברור, הוא קיים אי שם במעמקי האישיות. אפשר שהוא אינו תלוי במניע נקודתי, אלא הוא טמון עמוק במעמקי הנפש של הגיבור שאפילו הוא אינו מודע להם, ואולי רק ספת הפסיכיאטר יכולה לחשוף עמקי

12. ר' קמפנינו, יקים איש צרורות ויוסי בן יועזר איש צרדה, דרך אגדה ז-ח (תשס"ד-תשס"ה), עמ' 114. (להלן: קמפנינו, יקים).

13. לאחר שכתבתי הצעה זו של בת קול, ראיתי אותה הצעה אצל פרופ' י' ליבס, אין משגיחין בבת קול, מקור ראשון, גיליון 'יום כיפור' פרשת וילך 21.9.2012, עמ' 14 (להלן: ליבס, מקו"ר) בתגובה למאמר קודם על בן דורדיא (מאת נתנאל אריה), לדבריו יש כתבי יד שבהם 'בת קול' כתובה במפורש.

תעלומה אלה, ולכן התשובה הפתאומית היא מפתיעה ופתאומית גם לגיבור עצמו. סיכומו של דבר, אירוע חיצוני לכאורה לא מיוחד מניע התרחשות דרמטית גדולה. לא קדמה לשינוי תקופת סבל, גם לא היה מהלך של התבוננות. זה היה הר געש שהתפרץ, בלי שהיו סימנים מקדימים של עשן, לבה או זעזועים. המהפך כנראה לא היה מודע לגיבורים עצמם ובוודאי לא מתוכנן עד שהוא התפרץ. מילה או משפט שלקורא או לשומע לא תמיד הוא מפוענח ובעל משמעות, היה לבעל התשובה לכוח שפרץ את המחסומים.

המוות המסיים את הסיפורים ומשמעותו

יש מאפיין משותף לסיפורים אלה שהרב קוק לא הזכיר – כל הסיפורים מסתיימים במוות. לכל סיפור דרך אחרת של מיתה – יוסה משיתה מת בעינויים גדולים, יקים איש צרורות מאבד עצמו לדעת, בן דורדיא שוקע בבכי אינסופי עד גוויעתו. והשאלה היא האם המוות הוא מאפיין מהותי בתשובת הברק?

לשאלה יש מקום אם נזכור שהמוות הוא גם חלק מסיים בסיפורים נוספים של תשובה, כמו הסיפור של אלישע בן אבויה¹⁴ מצד אחד, ושל סיפוריהם של גרי צדק¹⁵ מצד אחר: הראשון של קטיעא בר שלום, אציל רומאי אוהב יהודים שהוצא למוות וכשהוציאוהו למוות חתך בשיניו את עורלתו כאקט של התגיירות¹⁶. והסיפור השני של התליין שעמד לתלות את רבי חנניא בן תרדיון. בעת שהוצא רבי חנניא להורג, התליין – ברגע של הרהור חרטה – עשה עסקה עם רבי חנניא בן תרדיון. הוא יקל על ייסוריו של ר' חנניא ובכך יזכה התליין לחיי העוה"ב, וכך היה. 'אף הוא [התליין] קפץ ונפל לתוך האור'¹⁷.

14. סיפור אלישע בן אבויה מתאר רק את השלב של הבכי והמוות בלי אזכור מפורש של תשובה. במסכת חגיגה (טו ע"ב) יש תיאור דומה לבן דורדיא: (רות רבה [לרנר] פרשה ו): "לאחר ימים חלה אלישע בן אבויה. אתון אמרי ליה ל' מאיר, אלישע רבך חולה. אזל לגביה. אמר ליה, חזור בך. אמר ליה, ועד כדון מקבלין? אמר ליה, ולא כתיב תשב אנוש עד דכא (תהלים צ, ג) עד דכדוכה של נפש. באותה שעה בכה אלישע בן אבויה ומת. והיה ר' מאיר שמח ואומר, דומה לי שמתוך תשובה נסתלק רבי". מתוך תשובה כזו, תשובת ברק, אפשר רק להסתלק מהעולם הזה. ורבי מאיר קוראו לאלישע בן אבויה 'רבי'.
15. יש נקודה משותפת לבעלי תשובה ולגרי צדק, ראו את דברי הרב י"ד סולובייצ'יק, על התשובה, כתב וערך פ' פלאי, המחלקה לחינוך ולתרבות יהודית בגולה תשמג 253 [להלן]: הרב סולובייצ'יק, על התשובה: "תשובה כמו גרות היא אותה לידה חדשה שבקבלת זהות חדשה, אישיות אחרת, חיים חדשים". והשוו פסיקתא זוטרתיא (לקח טוב) שמות פרק כב סימן כ: "ארבע כיתות מזומנות לעתיד לבא, זה יאמר לה' אני (ישעיה מד, ה), שלא נתערב בו חטא, וזה יקרא בשם יעקב (שם), אלו גרי צדק, וזה יכתוב ירו לה' (שם), אלו בעלי תשובה, ובשם ישראל יכונה (שם), אלו יראי שמים".
16. עבודה זרה י ע"ב: "קטיעא בר שלום מאי היא? כד הוה נקטין ליה ואולין [כאשר הובילוהו למוות], אמרה ליה ההיא מטרונתיא: ווי ליה לאילפא דאזלא בלא מכסא! [אוי לה לספינה שהולכת ללא מכס, רשי: כלומר, אוי לך, הוואיל ועליהן אתה נהרג שלא מלתה את עצמך ותיטול חלק עמהם] נפל על רישא דעורלתיא קטעה [קטע את עורלתו], אמר: יהבית מכסי חלפית ועברית [אמר הנה שילמתי את המכס ואני עובר] ... יצתה בת קול ואמרה: קטיעא בר שלום מזומן לחיי העוה"ב. בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בשעה אחת, ויש קונה עולמו בכמה שנים".
17. עבודה זרה יח ע"א: "מצאווהו לרבי חנניא בן תרדיון שהיה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהלות ברכים וס"ת

התשובה המסתברת לשאלה שהוצעה היא שאין המוות מהותי ל'תשובת הברק'. מכמה סיבות:

ראשית, אפשר להציע לכל סיפור הסבר מקומי ובכך לנטרל את המוות כחלק מהותי של תשובת ה'ברק', ונוכחותו של המוות היא אך מקרה בשלושת הסיפורים האלה. כך את המוות של יקים, הוא אלקימוס המתייוון, ניתן להסבר כמעוגן בסיטואציה היסטורית אמיתית של מוות בעיניוים המסופר בספר חשמונאים, והמספר רק עיבר אותו לסיפור.¹⁸ בסיפור של בן דורדיא אולי משתקף מצב שבו המוות הוא סופו של תהליך עיצוב ספרותי. "זהו תהליך שתחילתו באפשרות של פעילות מוחצנת וסופו בפתרון סביל ומופנם. תחילה עובר בן דורדיא ממקומו לכרכי הים, אח"כ יושב בין ההרים ומדבר אל הטבע, ובסופו של דבר הוא מגיע עד כדי סבילות מוחלטת שעה שהוא מניח את ראשו בין ברכיו עד שיצתה נשמתו, כלומר סיומו של התהליך הוא במות הגיבור".¹⁹ אצל יוסה משיתה יש במעמד עצמו הסבר דתי עמוק לתשובת הפתע שלו. כבר הוזכר לעיל הסברו של פרנקל למשמעות הכפולה של 'אין דרכו של הדיוט להשתמש בזו'. משפט שנגע לנימים נסותרות בנפש שזעזעו אותו. מתוך דברי השונאים שמע דבר הלכה: יש איסור חמור להשתמש בכלי הקדש לדברי חול, והגונב אותו חייב מיתה, והוא קיבל על עצמו למות. לפי אפשרות ראשונה זו – צריך לדון בסיפורים אלה כל סיפור לגופו, ואך מקרה הוא שכולם הסתיימו במוות.

שנית, תיתכן גם אפשרות של הסבר תיאולוגי כולל לנוכחותו של המוות בסיפורים אלה, שעל חילול השם בפרהסיה ייהרג ואל יעבור אפילו על ערקתא דמסאנא".²⁰

מונח לו בחיקו. הביאווה וכרכוהו בס"ת, והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור, והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו, כדי שלא תצא נשמתו מהרה. אמרה לו בתו: אבא, אראך בכך? אמר לה: אילמלי אני נשרפתי לבדי היה הדבר קשה לי, עכשיו שאני נשרף וס"ת עמי, מי שמבקש עלבונה של ס"ת הוא יבקש עלבוני. אמרו לו תלמידיו: רבי, מה אתה רואה? אמר להן: גליון נשרפין ואותיות פורחות. אף אתה פתח פיך ותכנס [בך] האש! אמר להן: מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל יחבל הוא בעצמו. אמר לו קלצטונירי: רבי, אם אני מרבה בשלהבת ונוטל ספוגין של צמר מעל לבך, אתה מביאני לחיי העולם הבא? אמר לו: הן. השבע לי! נשבע לו. מיד הרבה בשלהבת ונטל ספוגין של צמר מעל לבו, יצאה נשמתו במהרה. אף הוא קפץ ונפל לתוך האור. יצאה בת קול ואמרה: רבי חנינא בן תרדיון וקלצטונירי מזומנין הן לחיי העולם הבא. ככה רבי ואמר: יש קונה עולמו בשעה אחת, ויש קונה עולמו בכמה שנים".

18. כך מציע קמפניינו, יקים, עמ' 115: "נראה אפוא כי הרקע העובדתי הוא כי אלקימוס-יקים מת מיתה משונה בייסורים גדולים, וכל אחד מן המספרים עיבר את העובדות הללו על פי צרכיו והשקפתיו. בעל ספר חשמונאים א ראה בכך עונש מייד, ואולי אף מניעתי, על שאלקימוס התכוון להרוס את חומת חצר המקדש שבנו הנביאים; ואילו בעל המדרש ראה במות הייסורים של יקים תשובה וכפרה על עוונותיו הרבים".

19. ר' קושלבסקי, אגדת בן דורדיא - הצהרה מונותיאסטית כנגד תפיסה מיתית, מחקר ירושלים בפולקלור יהודי יח, תש"ן, עמ' 12 [להלן: קושלבסקי, בן דורדיא]. קושלבסקי מרחיבה במשמעות תנוחת ראשו בין ברכיו המתפרשת כתנוחה עוברית, מעין חזרה למקור כמבקש להתחיל הכול מהתחלה. אפשר להוסיף שבגעייה בבכי האדם מבקש לחזור לאביו, במקרה שלנו לאביו שבשמים והוא אמנם נענה, המוות הוא המפגש. אלעזר בן דורדיא מת ונולד [לדרורות] רבי אלעזר בן דורדיא.

20. סנהדרין עד ע"א: "כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא שלא בשעת השמד, אבל בשעת השמד - אפילו

ואמנם חילול השם בולט בכל אחד משלושת הסיפורים שלנו. אצל יוסה משיטה - פריצה למקדש וניצול שעה קשה של החורבן הדתי והלאומי; אין חילול קודש בפרהסיה גדול מזה.

אצל יקים איש צרורות - תהליך מתמשך של התנכרות לעמו ולאולהיו, ובעת המעשה רכיבה על סוס בשבת²¹ והטחת דברים כלפי מעלה בשיחה עם דודו;

ואצל בן דורדיא - יש הפקרות מופגנת מתמשכת ובפרהסיה המשדרת חילול השם. כבר הגמרא בסוף הסיפור משווה את מעשה הזנות למינות 'כיוון דאביק בה טובא כמינות דמיא' [כיוון שהיה אחוז בזנות מאוד נחשב לו הדבר כמינות, כעבודה זרה].²²

סופו של דבר, המוות איננו מרכיב הכרחי של 'תשובת הברק', בסיפורים אלה הוא כרוך בחילול השם, כלומר, המשותף לכל הסיפורים האלה שחילולו את השם, ולכן מיתתם היא כפרתם.

מצוה קלה יהרג ואל יעבור. כי אתא רבין אמר רבי יוחנן: אפילו שלא בשעת השמד, לא אמרו אלא בצינעא, יכול אפילו בפרהסיה - תלמוד לומר 'ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי'. אבל בפרהסיה - אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור. - מאי מצוה קלה? - אמר רבא בר יצחק אמר רב: אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא [אפילו לשנות את רצועת הסנדל]. ובסנהדרין עד ע"א אמר רבי ישמעאל: מניין שאם אמרו לו לאדם 'עבוד עבודה זרה ואל תיהרג' מניין שיעבוד ואל ייהרג תלמוד לומר 'וחי בהם - ולא שימות בהם'. יכול אפילו בפרהסיה תלמוד לומר ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי'. לפי רבי ישמעאל אפילו על ע"ז ג"ע וש"ד אין אדם חייב למסור נפשו, אבל על חילול השם בפרהסיה - כן". הרמב"ם בהלכות תשובה פ"א הלכות ג-ד מונה את דרגות הכפרה [חילוקי כפרה בלשון המשנה]: 1. "עבר אדם על מצוות עשה שאין בה כרת ועשה תשובה - אינו זז משם עד שמוחלין לו מיד... 2. עבר אדם על מצוות לא תעשה שאין בה כרת ולא מיתת בית דין ועשה תשובה - תשובה תולה ויום הכיפורים מכפר... 3. עבר על כריתות ומיתות בית דין ועשה תשובה - תשובה ויום הכיפורים תולין וייסורין הבאין עליו גומרים הכפרה... במה דברים אמורים? בשלא חילל את השם בעת שעבר, אבל המחלל את השם אע"פ שעשה תשובה והגיע יום הכיפורים והוא עומד בתשובתו, ובאו עליו ייסורין - אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות, אלא תשובה ויום הכיפורים וייסורין - שלושתם תולין ומיתה מכפרת". כלומר, על עברות שיש בהן חילול השם בעיקר בשל הפרהסיה שבהן, אפילו עשה השלושה יחד - תשובה, יום כיפורים וייסורין - אינם מועילים לכפרה אלא מיתה.

21. מוטיב הרכיבה נידון בהרחבה אצל קמפנינו, יקים, עמ' 109, ומשמעות המעשה היא הפגנת חילול השם של אדם יהיר, מורד במלכות שמים שאין לו תקנה אלא מיתה. גם אלישע בן אבויה רכב על סוס בשבת ולצדו הילך רבי מאיר.

22. השוו למעשה הפרהסיה של זמרי בן סלוא בשיטים. והשוו הנאמר על מי שיצרו גבר עליו: "אמר רבי אלעא הזקן: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו - ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתעטף שחורים, ויעשה מה שליבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיה". (חגיגה טז ע"א). ואמנם יש עיבודים מאוחרים של סיפור בן דורדיא מימי הביניים שמשמם כותבים עליו שעבד עבודה זרה, קושלבסקי, בן דורדיא, מדגימה בעמ' 10 כמה מובאות מקטע גניזה, מחיבור יפה מן הישועה של רבנו נסים מקירואן ומספר המעשיות של גאסטר. על הסיפור מעיר הרב שג"ר, הרב ש"ג רוזנברג, 'הזהיר במצוות ציצית - תשובה אל המסורת - תשובתו של האנטי גיבור', שיעור בישיבת שיח יצחק, פורסם בעלון ישיבת שיח יצחק ועלה לאתר באינטרנט בכתובת: www.siach.org.il, עמ' 4 (להלן: הרב שג"ר). הגמרא לקחה את הסיפור הזה והפכה אותו על פניו. היא מביאה אותו לא כדוגמה לדגם האידיאלי אלא היא אומרת לך: המוות שאתה מציג אותו בצורה כזאת גדולה - של עולם הבא - הוא בעצם המינות הממלכת את האדם והוא לא יכול לצאת ממנה, ולכן בסופו של חשבון הוא מת.

אפשר ללמוד על חריגותו של המוות בסיפורים אלה גם מתגובתו של רבי לסיפורו של בן דורדיא: "בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בשעה אחת ויש קונה עולמו בכמה שנים. אמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי".

שני חלקים בדברי רבי. החלק הראשון ניתן להבנה דו משמעית, האם זהו שבח או ביקורת,²³ אך ברור שהחלק השני יש בו מעין הסתייגות. לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן בתשובה אלא שקורין אותן רבי. בסך הכול מבטא רבי כאן עמדה ביקורתית מדורגת – די להם לבעלי תשובה מהסוג הקיצוני הזה שמקבלים אותם לאחר כל מה שעשו. הם קונים עולמם בשעה אחת, ניחא, אבל גם לקרוא להם רבי. לא צריך לתת להם ציון לשבח ולקשור להם כתרים. לדעתו של רבי, דרך העולם הראויה לכל החוזרים בתשובה היא דרך הצדיקים המתאמצים לעבוד את ה' כל חייהם ועושים זאת בחיי העולם הזה בעבודה מאומצת שעה שעה, בלי קיצורי דרך; הם קונים עולמם בשנים רבות של חיים, ואז הם זכאים גם להיקרא רבי. לעומתם מי ששב בשעה אחת של מוות אולי ראוי להערכה, אך ספק אם מגיע לו לשמש דוגמה.²⁴

נוסף גם שיקול ספרותי מדוע המוות איננו מהותי ל'תשובת ברק' נורמאלית. המוות בשלושת הסיפורים הקודמים שנותחו ממלא גם תפקיד מבני בסיפור. בעיון בחלקים הבונים את הסיפורים עולה שכל שלב משלבי הסיפורים הוא בעל אופי טוטאלי וקיצוני. ראשית, החטא עצמו, שנית, התפנית מחטא לתשובה. שלישית, הייסורים, ורביעית – המוות. כל שלב בפני עצמו מציג טוטאליות: החטא כרוך בחילול השם; התפנית פתאומית כברק; העינויים והייסורים המלווים את החזרה בתשובה – קשים; והסוף – נגמר במוות. המוות כאילו בא לומר, אחרי תשובה כזו אי אפשר להישאר עוד בחיים.²⁵ מעתה, אם סיפורי המוות הם רק דוגמה קיצונית ל'תשובת ברק', אם כן מהי הדוגמה הנורמאלית של 'תשובת הברק'? קשה למצוא סיפור כזה, כי מטבע הדברים, מה שזוכה לפרסום ולסיפור הוא המקרה החריג ולא המקרה הרגיל.

23. השו"ת אלשטיין, מורפולוגיה וסמליות של קבוצת סיפורי 'יש קונה עולמו בשעה אחת' בסיפורת החסידיית, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יא-יב (תש"ן), עמ' 19-20 המדגים את שני הצדדים. א' קריב, מסוד חכמים - בנתיבי אגדות חז"ל, מוסד הרב קוק תשל"ח, עמ' 263 מנסח: "זה כוחה של שעה גדולה אחת הוא שעורר התפעלותו של רבי". קריב שם 260 מצטט את שלושת הסיפורים האלה כדוגמה ל'בעלי תשובה גדולים שמכל אחד אנו למדים על כוחות בנפש ועל כוחה של תשובה'. העמדה במאמר שלנו דווקא מבקשת להאיר אותם באור קיצוני ולא דווקא כדוגמה, וראו עוד בהערה הבאה.

24. ראו את דבריו הבוטים של הרב שג"ר: "כל האופוריה הזאת שנפתחת סביב ר' אלעזר בן דורדיא - רבי מתנגד לה. הוא אומר - בסדר, הבן אדם חטא, אוקיי, עשו איתו חסד, מקבלים אותו וכן הלאה, אבל מה פתאום אתה עושה מזה אידיאל, אתה גם הופך אותו לרבי". גם ליבס, מקו"ר, עמ' 14 כותב: ר' אלעזר בן דורדיא לא השלים עם גזרת בת הקול, הוא חזר בתשובה לפני מותו וזכה לכינוי 'רבי', למרבה קנאתו של רבי.

25. בולט העיצוב הספרותי בסיפורו של בן דורדיא. כל שלבי הסיפור מנוסחים בטוטאליות – הוא חוצה שבעה נהרות, משלם כל כסף שבעולם כדי לכבוש כל זונה שבעולם, וגם בשלב התשובה הוא פונה לכל גרמי השמים ואיתני הטבע, ולבסוף גועה בכייה עד שיוצאת נשמתו.

'תשובת ברק' – מהותו של רגע המהפך

אם אין דוגמה ל'תשובת ברק' נורמאלית עולה ממקורות חז"ל, ננסה לחפש אותה במקום אחר. נקרא את דברי הרמב"ם במשנה תורה. גם הוא מתאר מהפך דומה של בעלי תשובה (הלכות תשובה פ"ז ה"ו): "התשובה מקרבת את הרחוקים. אמש היה שנוי לפני המקום, משוקץ ומרוחק ותועבה – והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד". המהפך הוא מריחוק לקרבה, משנאה לידידות, מתועבה לאהבה, לכאורה מהפך פתאומי בן לילה. אך גם זו אינה דוגמה טובה. כיוון שהרמב"ם מתכוון בדבריו לכלל בעלי התשובה החווים תהליך של תשובה, ואינו מדבר על בעלי תשובה מסוג מסוים, סביר להניח שדבריו בקשר לזמן הקצר ולפתאומיות נאמרים בדרך מליצה, וכשהוא אומר 'אמש [היה שנוי] והיום [הוא אהוב]', כנראה כוונתו אינה לציין זמן קצר ביותר, מאמש להיום, אלא לצייר את עוצמת המהפך שמחולל תהליך התשובה ואת רישומו כלפי חוץ.

ובכן, לפי הבנת דברי הרמב"ם למדנו דבר נוסף. לא רק שלב המוות אינו מוזכר כמאפיינ מהותי אלא גם שלב התפנית החדה והפתאומית בזמן הקצר המודגמת בשלושת הסיפורים דלעיל, שרגע אחד הוא פושע ורגע אחר הוא חוזר בתשובה גמור, איננה הסיפור הרגיל והמצוי. אם כן מה הכוונה בהגדרת ה'פתאומיות' של 'תשובת הברק' הנורמאלית?

אם ברצוננו למצוא את התבנית הנורמאלית של 'תשובת הברק' אין דרך אלא לנסות לתת ל'פתאומיות' פרשנות שונה. פתאומיות זו איננה נמדדת בזמן אלא באיכות ההחלטה שהתגבשה. גם הרב קוק בדבריו כנראה מתכוון ב'ברק' למרכיב העיקרי של הכרה פנימית הבאה לידי ביטוי ברגע ההחלטה השלמה והמגובשת, החלטה בטוחה בעצמה ונועזת לשנות דרך – זו החלטה לחזור בתשובה שעומדת בפני עצמה. היא איננה מוגדרת בזמן, יכול שיהא לפני תהליך של גישוש והתלבטות, אבל ההחלטה שהתקבלה היא הצעד המכריע ורגע המפנה, שאינו עוד כפוף למשא העבר, אלא הוא מסמן ביטחון בדרך וסילוק הספקות, הוא מכוון את המהלך העתידי ומאיר אותו כולו. החלטה זו היא הכרה פנימית ברורה הכובשת את החוזר בתשובה בנוכחותה מתוכו עצמו. אין לחזור בתשובה מנוס ממנה, בכוח התגלות ברורה זו הוא חייב להפוך לאדם אחר. עצמת המהלך אינה בהרף עין של זמן התגובה, אלא בנחישות ובשכנוע הפנימי העמוק, הנתפסת בעיני הצופה מבחוץ כמהפך ברגע קצר.

מרגע זה של ההחלטה דרכו ברורה ונפשו שקטה גם אם תהיה מלווה בקשיים חיצוניים. זאת לעומת התשובה ההדרגתית המתוארת בראש המאמר בדברי הרב קוק, זו תשובה שלעולם יש בה ספקות והתלבטויות, האדם שרוי כל הזמן בתהליך מתמשך של חיפוש וחיבוטי נפש שאינם מגיעים אל מנוחתם.

יקל להבין הבחנה זאת לאור סיפור מעניין מהתקופה החדשה. הרב סולובייצ'יק מספר בספרו²⁶ על תשובת 'ברק', הבאה בהארת פתאום ומודגמת אצל הפילוסוף פרנץ רוזנצוויג. זהו סיפור ידוע שהפך לסיפור מכונן בהיסטוריה של רוזנצוויג. הוא כמעט עבר את סף

השמד ופעם אחת נכנס להתפלל בבית מדרש חסידי קטן ביום הכיפורים ויצא משם אדם אחר. ומסיים הרב סולובייצ'יק כך: 'נעלם המתבולל והופיע היהודי הגדול פרנץ רוזנצווייג'. לכאורה הנה דוגמה של תשובה 'כהרף עין'.

אך לא כך היה, בספר חדש של יהודה נאמן²⁷ הוא מציע הארה חדשה למה שעבר על רוזנצווייג. לדבריו, רוזנצווייג עצמו מייחס את התפנית לפריו של תהליך הכרתי ארוך ומתמשך. כלומר, מה שנראה כלפי חוץ פתאומי, מקורו למעשה בתהליך מורכב המקדים את רגע המפנה של ההחלטה.

סיפור זה של רוזנצווייג הוא דוגמה נאה לבעלי תשובה רבים שבתוכם תוססת בעירה פנימית שלא תמיד יש לה ביטוי חיצוני, אבל ברגע אחד שבו הגיעו להחלטה ברורה נחשף השינוי בבת אחת לעין כול. חזותו של האדם, דבריו ועמידתו מפגינים זאת. כך רוזנצווייג נראה כאילו נכנס ליום הכיפורים כמתבולל, ובצאת היום נגלה לעין כול כחוזר בתשובה גדול, אבל לאמיתו של דבר רוזנצווייג עבר תהליך פנימי מתמשך עד לרגע השיא שהתגלה כלפי חוץ כאילו קרה בזמן קצר.

סיכום

שני פנים לתשובת הברק. הראשון דגם קיצוני, שבו המוקד של המהפך הוא המהירות בזמן, האדם מחליט בהרף עין לשנות כיוון. כמודגם בשלושת הסיפורים שבמקורות חז"ל. אבל לפתחו של דגם זה אורב המוות.

השני דגם מתון, שבו מוקד המהפך הוא עצמת הבהירות של ההחלטה. הברק מאופיין לא במהירות אלא בבהירות. זו הכרה פנימית עמוקה, שהתגבשה בתהליך פנימי מתמשך לכדי החלטה נחושה המופיעה לעין הצופה כאילו היא פתאומית, והחלטה זו נחוות לחזור בתשובה בבהירות הדומה לאור הברק. המשכו של דגם זה הוא החיים שקיבלו תפנית.

מעשה נוכל למצוא עוד דוגמאות לכך. אפשר למשל לראות בסיפורו של רבי עקיבא בגרסה השנייה²⁸ סיפור מן הטיפוס הזה. רבי עקיבא התעורר מעצמו ללמוד תורה, יום אחד הוא הגיע להכרה פנימית באמת שמייצגת התורה, זאת לאחר שלבי ניסוי ושאלות. זה היה רגע המהפך ותוצאתו הייתה התנא רבי עקיבא הגדול שכל חייו עד הרגע האחרון ביקש לממש אמת זו שהתגלתה לו. אולי זהו גם התהליך שעבר אברהם אבינו. ולאחר שורה מעיקה של שאלות וניסיונות הבריק לו הברק – יש אלוקים.

לאמיתו של דבר, זו חוויה המלווה את דרכו של כל אדם לומד וחוקר, יהא אשר יהא – הוגה בתורה, מדען, ממציא או בעל תשובה. האדם חווה תהליך פנימי עמוק ומתמשך של כניסה למצב, שמטרידה אותו שאלת חקר או שאלת חיים קיומית זמן רב, והוא מחפש לה פתרון ותשובה. ויש וברגע אחד מבריק לו הפתרון וחיייו מקבלים תפנית פתאומית.

27. שם הספר העתיד לצאת לאור בקרוב: 'אומר ואש, שערים להגותו של רוזנצווייג'. ראשי פרקים ממנו הוצגו במאמר במקור ראשון, פרשת וילך 21.9.2012 חלק 'יום כיפור' של העיתון בעמ' 12-13.

28. לעיל הערה 4.